

BÉKÉS MEGYE
VÁROSAINAK ÉS KÖZSÉGEINEK
TÖRTÉNETE

*

ÍRTA

DR. MADAY PÁL

BÉKÉSCSABA • 1960

ENDRŐD

Endrőd Gyomától nyugatra esik. Hozzá tartoznak: Udvarnok, Koplaló, Simapuszta, Nagylapos, Kocsorhegy, Kisállás, Fazekas, Décsipáskum, Ugari tanyák, Polyákhalm és Peresi tanyák. A múlt század közepén még említik: Nádassziget, Kisrét, Ördögoldal, Kis Kondoros, Kügy, Örménykút, Zöldhalom, Farkaszug, Kaplonka, Szt. Miklószug, Csejt és Sima tájékoztató neveket. E két utóbbi valamikor falu volt.¹

Endrődön a kőkori *Körös-kultúrának* és a késői *szalagdiszes kultúrának* igen becses emlékei kerültek elő. A Varnyai-pusztán *Móra* Ferenc kezdte meg annak az őstelepnek a feltárását, mely a Körös-kultúra egyik jelentős leletéhez vezetett. „Legérdekesebb darabja ennek a lelőhelynek az a nagyméretű, gömbösformájú, rövid, szűknyakú edény, amelynek oldala *körömbenyomásokkal* van díszítve. E lelet volt a megindítója az ásatásoknak. Az ásatások alkalmával olyan töredékek kerültek elő, amelyek e kultúrára jellemző *körömbenyomásokkal*, szabálytalan vonalakkal, kidudorodásokkal és ezek kombinációival voltak díszítve. — Legnagyobb jelentősége azonban kétségtelenül annak a két zsugorított csontváznak van, amelyek e korban — legalább is az eddigi leletek tanúsága szerint — szokatlan mellékletekkel voltak ellátva. Az egyik csontváz mellett jellegzetes *lábasedény* volt, a másikkal a koponyája volt *vörösré* festve. Ez a festés az *első ebből a kultúrából.*”² Endrőd határában, Nagylapason, 1932-ben a Berettyó partján találtak állatkoponyát, óriás agancsot, agyarakat, cserépedény töredékeket és lehúzó *szénnyomókat*, melyekből az látszik, hogy a *kőkor* embere élt ezen a vidéken.³ *Haan* Lajos feljegyzi, hogy 1835-ben két XIII. századból való vörösréz keresztet ástak ki; 1858-ban pedig a Kügyben egy vaspáncélba öltözött vitéz csontvázát találták meg.⁴

1425-ben *Endred*, 1448-ban *Endreed* és 1553-ban *Endryd* a neve.⁵ Ha első írásos emlékünk 1425-ből közöl is feljegyzéseket, nem kétséges, hogy Endrőd története jóval a honfoglalás előtti időkre megy vissza. Az ásatások első emlékei arról tanúskodnak, hogy e környék, már korábban is lakott hely volt s *ősi* emberi kultúra bölcsője ringott itt. Hogy a magyarok előtt kik laktak itt és meddig, miért pusztult el, — eddig még nem sikerült kideríteni.

1425-ben 33 nemes ember lakta. Lakosai perbe is keveredtek a Neczkyyekkel, de később kibékültek. Ekkor határjárás volt a faluban és a felek kölcsönösen megállapodtak a határjelekben. „A Keselyűhalomtól kezdve északra vonult a határvonal, s a Körösig 6 határdombot emeltek vagy újtottak meg.”⁶

1 Haan 167.

2 Banner J. A kőkori élet Békés vármegyében. Gyula. 1941. Gyulai dolg. 6, 7. A Körös-kultúrába további adatok: 28, 40, 45, 60.

3 Banner 60.

4 Haan 168.

5 Karácsonyi II. 94.

6 Uo. 95.

A XV. és XVI. században a megye tekintélyes urai laktak itt, mert közülük nem egy magas megyei hivatalt viselt. Ilyenek voltak: Balassa, Bereczky, Bernóthy, Both, Botos, Dienes, Eszes, Farkas, Fodor, Haranghy, Harasztos, Kamuthy, Keresszegi, Kis, Köre, Kövér, Nemes, Seres, Vasas és Veres családok.⁷

A XVI. század közepén egyházashely lehetett, mert papja 3 forintot fizetett a tridenti zsinatra a pápának.⁸

Még a XVII. század elején is nemesek laktak. Ez kitűnik Bethlen Gábor egyik 1615. évből Pálffy György endrődi lakos részére kiadott nemesi leveléből, mely azt mondja, hogy „Endrődnek minden lakosa már ottan lakásánál fogva is nemes.”⁹

A XV. században az Endrődi és a Werbőczy családok kezén találjuk. Valószínű, hogy ekkor is arról az Endrődi családról van szó, melytől korábban e helység nevét kapta. Az Endrődi és a Werbőczy család a nagyváradi káptalan előtt egyezsége lépett és az endrődi határt a két földesúr egymás között felosztotta. Ekkor már malma is volt a falunak, mert a birtokmegosztáskor azt is hozzátették, hogy „a Berettyón lévő malom fele mindaddig a Werbőczyeket is illesse, amíg az Endrődiek malmot nem építenek.”¹⁰ E század közepén már a Fodor, Kamuthy és Harangi családok kezén találjuk. Valamelyik család kihalhatott, mert Endrőd egy része közben a kincstárra szállott. 1549-ben Endrődöt már úgy említik, hogy a királyra szállott,¹¹ de hamarosan eladományozhatta, mert egyik 1561-ből kelt összeírás Boros Jánost, Veres Györgyöt és Karozzi Pétert említi birtokosának.¹² 1556-ban Wesselényi Ferenc nádor, több megyei birtokkal együtt, ezt a részt Gergelylaky Jánosnak, Török Bálintnak és Bekfy Bálintnak adományozta, akiket be is iktattak új birtokukba.¹³

Endrőd lakosai már a XVI. század első felében felvették a reformációt, reformátusok lettek. 1637-ben megrongált templomuk helyreállítására a hívek között gyűjtöttek.¹⁴

Az 1557—58. évi török defterből tudjuk, hogy Endrődön 35 (32 régi és 3 új!) ház volt, tehát lakosainak száma kb. 70 családra, vagyis kb. 350 főre tehető.¹⁵

Úgy látszik, hogy Endrőd a gyulai vár bukását, 1566-ban, átvészelte, mert csak 1568-ban vált lakatlaná. Első elpusztulásának körülményeit nem ismerjük. 1630-ban lakosainak egy része visszatért elhagyott hajlékához. A visszatért lakosok mind jobbágyok voltak. 1685-ben Endrőd *másodszor* is elpusztult és még 1698-ban is *lakatlanul* állott. A török kiűzése után (1699) talán rövid időre lakosai visszatérhettek, de a Rákóczi-szabadságharc kezdetén a rácok elöl ismét futniok kellett. Ekkor magárahagyott templomuk összedőlt.

III. Károly Endrődöt, 1720-ban, a többi Békés megyei helységgel együtt, báró Harruckern János György udvari szállítónak adományozta,

7 Uo.

8 Venczel Antal gyűjt., hivatkozik Márkus 279.

9 Haan 168.

10 Uo. 169.

11 Uo.

12 Uo.

13 Uo.

14 Uo.

15 Deft. II. 204.

aki az első években Bibics Jakabnak, majd Miklós deák örménynek adta bérbe. Miklós a régi templomot kijavítás után istállónak használta.¹⁶

Harruckern, a bécsi udvar telepítési politikáját követve, 1731. április 24-én (és nem 1718-ban!) Nemes-Kerekiből magyar és szlovák ajkú jobbágyokat telepített ide.¹⁷ Később a Nógrád megyei Zsaluzsánból, Detváról, Csabáról stb. költöztek ide lakosok. A falu 1831-ben méltó módon ünnepelte meg születésének százados évfordulóját. A telepítéskor lakosai nagyon szegények lehettek, mert kápolnájukhoz a gyulaiaktól kértek kölcsön harangot.

Mária Terézia alatt veszély fenyegette a telepeseket, mert földesuruk el akarta őket innen telepíteni. Ez nem sikerülvén, ezen a helyen maradtak és ez a település lett a mai Endrőd alapja. Első templomukat a jobbágyok igaz és kézi robotban építették s így is belekerült 42 112 réhnes forintba.¹⁸

A falu nagyobb földesurai és nagybirtokosai 1799-től a Stockhammer és gróf Dreschler családok, 1839-től a Szitányi Ullman család, majd e század végén, és e században 1944-ig, a Bleyleben Regner család és Endrőd község. A község lakossága 1837-ben megpróbálta a legelőt elkülöníteni földesurától, azonban ez, csak per útján, 1857-ben sikerült.¹⁹

A múlt század közepén az endrődi határ, beleértve a simai és a kiskondorosi részt is, 35 669 holdat tett ki 1100 n-ölivel számítva. Ebből szántóföldre jutott 14 354 hold és közös legelőre 18 758 hold. 1886-ban a csejti pusztát Endrődhöz csatolták s ezzel határa 8572 kh-ra növekedett.²⁰ Pusztái voltak: Nyárszeg, Kevicsejtpuszta, Simapuszta és Szentmiklószug.

Endrőd népe lelkesen kivette részét a Kossuth-vezette szabadságharcból. 298 férfi állott be Kossuth-katonának. Az otthon maradt lakosság pénzzel, élelemmel, betegápolással stb. támogatta a szabadságharcot. Pl. 1849. február 25-én 24 381 font kenyeret, 900 font húst, 1134 véka zabot, 6993 adag szénát, 500 akó bort stb. adtak a hadseregnek. A nők áldozatkészségét mutatja, hogy 1849 első napjaiban 131 inget és ugyanannyi lábravalót, 16 lepedőt, 8 mellényt, 6 nadrágot stb. küldtek a honvédeknek.²¹

A szabadságharc leverése után a helybeli hazafiak közül Omaszta Zsigmondot és Csepcsányszki Györgyöt bebörtönözték.

1848 után a jobbágyokból nincstelen parasztok lettek. Ezután már mind kevesebb bérelthez juthattak. Lassan kiszorultak a földről, mert a határ jó része egyetlen földbirtokos, a Wodianer család kezén halmozódott fel.²²

A földnélküli agrárproletariátusra mindinkább a cselédsors és a kubi-kos munka várt. Az endrődi kubikosok jó munkájukkal ki is tűntek az ármentesítő és folyószabályozási munkáknál, munkaalkalmuk azonban csak addig volt, amíg ezek a munkák tartottak. Többször hívták másfele is őket az ilyen munkákhoz, de a munkaalkalom lassan elfogyott és az 1890-es

16 Karácsonyi II. 96, 97.

17 Téves adatokat közölnek: Haan 170, Karácsonyi II. 97, Palugyay 272, Márkus 282.

18 Palugyay 272, Karácsonyi II. 97.

19 Fényes E. Magy. geog. szótár. Pest. 1851. I. 304; továbbá Márkus 282, Karácsonyi II. 98.

20 Fényes 304.

21 Hunya S. Endrőd története a gyulai uradalomban. Szeged, 1934. Kolozsvári-szegedi ért. a magy. műv. tört. köréből. 25. sz. 45. — Endrőd története. Összeállították az endrődi tanítók. Endrőd. 1930. 26.

22 BL. BTGY. I.

évekre már jó részük teljesen *munkanélkülivé* vált. Ekkor már cselédnek sem kellettek, s mit tehettek, mint más vidéken telepedtek le, vagy kivándoroltak Amerikába. Endrőd lakosságának hullámmása, szám szerint is jól tükrözi ezekből az évekből a gazdasági helyzetet.²³

De a kisparasztságunk sem volt sokkal jobb a helyzete, mert olyan szikes földekre szorult, melyek sok munkával kevés jövedelmezőséget biztosítottak. Ezeken a földeken várt rájuk a *digózás*, mely sokszor emberfeletti munkát követelt tőlük. Ennek a gazdasági helyzetnek lett következménye a népességnek Endrődről való időnkénti *kirajzása*, mint pl. Nyilasra, Póhalomra, a szarvasi határba, Décsre. Ezeken a helyeken ebben az időben sok endrődi cselédet vagy kisebb bérlőt találunk.

Az endrődi agrárproletárok a földért vívott harcban lassan megedződtek és szervezkedni kezdtek. Endrőd népe az országgyűlési képviselő választások során rendszerint az *ellenzéki* jelöltet támogatta. Endrőd ellenzéki képviselője, 1911-ben, a parlamentben rálőtt gróf Tisza István miniszterelnökre.²⁴

A határ aránytalan elosztódása miatt a XVIII. században, de még a XIX. század közepén is, az *állattenyésztés* volt a lakosság főfoglalkozása. A nép szorgalma azonban a feltöretlen réteket termővé tette, a mocsarakat lecsapolta és medrüket felszántotta. 1773-ban a kb. 26 000 holdnyi határból még csak 2963 hold állott mezőgazdasági megművelés alatt, 1852-ben már 8570 hold volt a szántó.²⁵

A kukorica termesztését csak a XVIII. század végén honosították meg. Az akácfa, melynek magját először Tessedik vetette el Szarvason, csakhamar itt is otthonossá vált.²⁶

Endrőd később is *agrár* jellegű község maradt. A népesség túlnyomó többsége ma is *mezőgazdasággal* foglalkozik. 1930-ban őstermeléssel foglalkozott a lakosság 72 százaléka. A község határa 26 387 kh-at tett ki, melyből szántó 22 301 kh volt.

A Nagyatádi-féle „földreform” során 338 házhelyet és 788 kh 592 n-ölnyi földet osztottak ki magas megváltási ár mellett. Ezzel a „reformmal” 369 újabb törpebirtokos keletkezett.

Földbirtokviszonyai 1935-ben a következőképpen alakultak: 0—1 kh 542, 1—3 kh 463, 3—10 kh 815, 10—20 kh 353, 20—50 kh 241, 1000 kh-nál nagyobb birtokos 2 volt a határban. A határ nagybirtokosai voltak 1935-ben: Bácskai István 122 kh, Balog Mihály 156 kh, Bleyleben Regner Péterné és tsa 1404 kh, Czihat Károlyné özv. 328 kh, Endrőd község 1472 kh, endrődi rk. egyház 359 kh, Hanyecz Vince 111 kh, Ivánfenéki Árm. Társ. 173 kh, Karakas Gyula 157 kh, Körös—Tisza—Maros Árm. Társ. 145 kh, Szatmári Andrásné özv. 211 kh, Wachtler Lothar lovag 653 kh, Wodianer árvaház 111 kh.²⁷

Ezek az egészségtelen földbirtokviszonyok határozták meg továbbra is az endrődi nép politikai magatartását, mely a tőkés rendszerrel szemben

23 A munkanélküliségre és a kivándorlásra nézve adatok és összefüggések BL. Endrőd közs. ir. 253/1890. sz. jegyzői jelentés, továbbá 2635/1911. sz., 2746/1924. sz. ir.

24 BL. BTGY. I. Borbély Sándor ált. isk. ig. és Paróczai Gergely ált. isk. tanár gyűjtése és összeállítás.

25 Karácsonyi II. 98.

26 A szájhagyomány még ma is azt tartja, hogy az akácfa Szarvasról került Endrődre. Szarvason, a tanácsháza mellett, még ma is látható az az akácfa, melyet Tessedik ültetett el.

27 Márkus 278., és Gazdacímár 1937. 36.

változatlanul *ellenzéki* oldalon állott. 1935-ben szintén az ellenzéki képviselőjelöltet támogatták. Ekkor a választók figyelmét hirtelen szervezett szükségmunkával igyekeztek elvonni a képviselőjelölt beszédének meghallgatásától. A hatóság meg akarta tiltani a gyűlés megtartását, az egybegyűlt hallgatóság azonban követelte azt. A csendőrség erőszakoskodása végül is *fegyverhasználathoz* vezetett, melynek 8 halálos áldozata lett.²⁸ Az endrődi *csendőrsortűz* sokáig emlékezetes maradt az endrődieknek.

A helyi tőkeképződést támogatták a különböző érdekeltségű bankok, mint az Endrődi Takarékpénztár Rt., mely 1893-ban és az Endrődi Takaréék és Hitelszövetkezet, mely 1894-ben alakult. Később létesült az Endrődi Népbank, a Békés megyei Általános Takarékpénztár Rt. egyik fiókja.

1930-ban a községnek 6 malma volt, mely ellátta nemcsak a helybeli, hanem a környékbeli gabona őrlését is.

A Horthy-korszakban egyesületei voltak: Népszövetségi Kör, Polgári Társulat, Független Kisgazda Kör, Földművelő Egylet, Ugari Kör, Csejti Kör, Peresi Kör, Kondoros tanyai rk. Kör.

1930-ban létesült az Endrődi Kath. Népház. A rk. templomot 1804-ben építették.²⁹

A község 1944. október 6-án szabadult fel.³⁰ Közvetlenül a felszabadulás után Uhrin Imre, Szakállas Mátyás, Cserép György és 30 társuk a község déli részén önkényesen elkezdték az idegen földek megművelését; a község északi részén pedig, a Nagylapason, Gyuricza Vince, Vaszkó Mihály, Czikkely Miklós és társaik folytatták a *földfoglalásokat*. Az uradalmi cselédek is kijelöltek maguknak egy-egy parcellát és művelni kezdték. Vetőmag volt bőven az uraság magtárában, mert a németeknek nem engedték elhurcolni. A háború után megmaradt igaerőt összefogták és azzal kezdték a földek felszántását; Csiga István, volt gazdasági cseléd, Czikkely Mihály és Kabusa István 12 kh földet úgy szántottak fel és vetettek be, hogy egy kettős-ekét hat tehén húzott. 1945 tavaszán, a földreform után, több újjazda hasonlóképpen kezdte meg földjének megművelését.³¹

A földosztó bizottság 1945. március 17-én alakult meg. Több, mint 700 nincstelen agrárproletár kapott ekkor földet. A földigénylők számát nem tudták kielégíteni. Akinek itt nem jutott föld, az más határban kapott. Így aztán megindult az *áttelepedés* a kapott föld után; ekkor az endrődi lakosok egy része Nemeskérre, Dunakömlődre és Garára költözött át.³² Ezzel magyarázható Endrőd lakosainak fogyatkozása is, mely 1949. január 1-ével 9979 főt tett ki.³³

Legelőszőr, 1948-ban, a *Petőfi* Tsz alakult meg 300 kh-on 30 taggal. Ugyancsak 1948-ban kezdték szervezni a *Béke* Tsz-t, amely azonban csak 1949-ben alakult meg 90 holdon 16 taggal; 1954-ben már 1540 kh-on 198 taggal működött. 1950-ben, 160 kh-on 19 taggal alakult meg a *Dózsa* Tszcs.

1957-ben a következő mg. termelőszövetkezetek voltak a faluban: Béke (1571 kh), Búzakalász (2488 kh), Dózsa (1504 kh), Gábor Áron (500 kh), Haladás (499 kh), Szabadság (297 kh) és Új Barázda (1195 kh).³⁴

²⁸ Részletesebb leírás BL. BTGY. I. Ezt a leírást nem tekinthetjük hitelesnek; az eseményt tudományosan még nem tárták fel.

²⁹ Uo.

³⁰ KSH. 1949. évi népsz. 9. dem. a. Bp. 1950. 164.

³¹ BL. BTGY. I.

³² Szóbeli közlések alapján.

³³ Stat. adat vö. 30. sz. jegy.

³⁴ KSH. I. m. 130.

Endrőd 1954-ben szocialista község lett.

A mezőgazdasági dolgozók szakműveltségének gyarapítását szolgálták a gazdakörökön és az ezüstkalászos tanfolyamokon tartott előadások.

1944 előtt a község kereskedelmi forgalmát a különböző kereskedelmi társaságok, a Hangya Szövetkezet és a magánkereskedők bonyolították le. Az előbbieket 4, az utóbbiak 26 üzlettel rendelkeztek. Ezekhez kapcsolódott még a Futura, mint tőkés kereskedelmi érdekeltség. 1944-ben a faluban 18 kocsmá volt.

Az endrődi kereskedelem átalakítása tíz évet vett igénybe. A helybeli földművesszövetkezet 1945-ben alakult meg, azonban egészen 1949-ig nem játszott jelentősebb szerepet. Ezután már három üzlettel kezdett dolgozni, majd 1951-ben átvette a magánkereskedelmet és széles üzlethálózatot épített ki. 1954-ben 13 kiskereskedelmi egység és 4 italbolt, valamint egy szikvizüzem biztosította a falu kereskedelmi forgalmát.

1949-ben a begyűjtés és felvásárlás szintén a földművesszövetkezet kezébe került.

Az ipar szocializálódását jelzi 1947-ben a cipész ktsz megalakulása.

Endrőd *kulturális* ellátottsága a felszabadulás után lényegesen jobb lett, mint előtte volt. 1830-ban még 210 gyermeket 2 tanító tanított. 1880-ban építették fel első iskolájukat a Gyoma-végen. 1873-ban létesült az uradalmi iskola; 1878-ban az Öregszőlőkben, majd a kondorosói tanyákon. 1892-ben a központban, 1894-ben Kisperesen, 1899-ben a Kocsorhegyen és 1900-ban Décspaskumon épült iskola. A szükséges épület megvolt, azonban a megfelelő számú nevelő *nem* állott rendelkezésre. 1920-ban Endrődön, országos viszonylatban, a *legtöbb analfabéta* volt.³⁵

1923-ban létesült a polgári iskola, ide azonban nem sok szegény gyermek kerülhetett be. Ma 11 áll. általános iskolában 46 nevelő, 1192 tanulót, 39 tanulócsoporthoz, 35 tanteremben tanít. Három óvodában 6 óvónő foglalkozik 234 gyermekkel. Három óvodai és 2 iskolai napközi otthona van. Van kultúrháza és népkönyvtára. Megszervezték 1949-ben a dolgozók általános iskoláját is.³⁶

A község kultúréletét színessé teszik a különböző *kultúracsoporthoz*, amelyek színjátszó és táncsoporttal rendelkeznek. Az utóbbi időkben szívesen elevenítik fel a nép régi, *haladó hagyományait*: a régi népdalok és népszokások összegyűjtése is ezt a célt szolgálja.

Nagy fejlődést mutat a község *egészségügye* is. 1944-ben a lakosságnak csak 25 százaléka volt OTI-tag, 1955-ben a lakosság 86 százaléka részesült ingyenes SZTK rendelésben. Bővítették a szülőotthont és a szociális otthont is. A csecsemő és a tbc halálozás negyedére, a trachoma megbetegedés egytizedére csökkent. A község gyógyszerétárát 115 000 forintos költséggel korszerűsítették.

Az „Egészségvédelemre kész” tanfolyamot 1955-ben 780-an végezték el. 120 egészségügyi aktívá működött a faluban abból a célból, hogy a betegeket felkutassa.

Az MKP helyi szervezete 1944. október 15-én alakult meg.

Az 1950-ben megalakult helyi tanács első titkára Tímár Imre volt.

Az Endrődi Földmunkások Szakszervezete 1944 őszén alakult meg. A DÉFOSZ, majd a FÉKOSZ mellett ez a szervezet segítette a mezőgazdasági

³⁵ BL. BTGY. I.

³⁶ Uo.

dolgozókat, 1954-ben alakult meg a Hazafias Népfront helyi bizottsága 35 taggal. Első elnöke Márton Gábor ált. iskolai tanár volt.

Endrőd területe 20 737 kh (11 933 hektár). Külterületen él a lakosság 53,8 százaléka. Népe ssége 9979. 1949. január 1-i adatok szerint 403 analfabéta volt a községben.³⁷

³⁷ KSH. 1. m. 130.